

KÁLLAY ISTVÁN

Nagybirtok és közigazgatás

(Egy monográfia tematikai vázlata)

Szekfű Gyula a nagybirtok múltját történetünk egyik legérdekesebb kérdésének tartotta. Különösen az lett napjainkban, amikor a kérdést a hűbéri társadalom egyik meghatározó kérdéséhez, a tulajdonviszonyokhoz kapcsolódva vizsgáljuk. A feudalizmusban a hatalom alapja a földbirtok, az uralkodó osztály csoportjai ennek arányában veszik ki részüket a gazdasági és politikai hatalom gyakorlásából, az államélet központi és helyi irányításából. Engels mutatott rá arra, hogy a földbirtok nagysága meghatározza a politikai hatalomban való részvétel fokát is. A tulajdon a hatalomnak egy válfaja, mely egyfelől a tulajdonosok hatalmát, másfelől a politikai hatalmat, az államhatalmat jelenti. Ahogy a társadalmi viszonyok egészét, úgy az igazgatási viszonyokat is a tulajdonosi viszonyok határozzák meg. A központi vagy helyi politikai hatalomból való részesedés alapja tehát a földtulajdon, esetleg katonai vagy hivatali érdem.

A nagybirtok eredményes gazdálkodásának, igazgatásának biztosítására a birtokos kormányzatot hozott létre, mely e fő funkciók mellett közigazgatási és jogszolgáltatási feladatokat is ellátott. A cél a birtokigazgatási szervezeten keresztül valósult meg, mely funkcióinak és tevékenységének megfelelő — igen bonyolult — belső struktúrával rendelkezett. Ez a szervezet a magántulajdonon alapuló magánigazgatás egyik formája, szorosan összefonódva egy másik formával, a családi igazgatással.

A továbbiakban arra keresek választ, hogy a nagybirtok-kormányzat három fő funkciója — birtokgazdálkodás, közigazgatás, jogszolgáltatás — hogyan érvényesült a valóságban.

A nagybirtok — a fenti célok megvalósítására — már Mohács előtt kialakította igazgatását és szervezetét, melynek ekkor az uradalom és a falvak irányításán kívül az adószedés és az igazságszolgáltatás is feladata volt. A tartományi nagyságú birtokok központja a vár, élén a várkapitánnyal. Neki volt alárendelve a fegyvereseket vezető tisz, az udvarbíró, a sáfár, a számvevő, a deák és a kulcsár. A birtokszervezet fejlődése csak a török által meg nem szállt területeken volt töretlen. A nagybirtokosok e területekre szorulva irányították uradalmiukat, itt jöttek létre azok a szervezeti és igazgatási formák, melyek korszakunk elején a többi uradalomnak is példaképévé váltak. A meglehetősen szétszórtan fekvő uradalmak megszervezése nagy feladatot jelentett. Ez magyarázza azt, hogy a földrajzi elv igen erősen érvényesült. Az uradalmi határok sohasem követték a közigazgatásiakat, az Esterházy, Batthyány, Széchenyi birtokok — kerületi, tartományi — határai inkább a földrajzi adottságokhoz, mint a megyehatárokhoz igazodtak.

A XVIII. század eleje új időszak a magyar mezőgazdaság és nagybirtok történetében, mely megteremtette a gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő

nagybirtokost és a racionális szervezetet. A birtokosok arra törekedtek, hogy birtokaik kormányzata egyre jobban igazodjék a piacra való termelés, a majorsági gazdálkodás kiterjesztése követelményeihez.

A korszak első felére — 1745—1750-ig — a korábbi kormányzati szervek továbbélése volt a jellemző. Mellettük megjelent — a tisztizék formájában — a testületi vezetés, mint a korszerű igazgatás formája. Az uradalmak közül egyik kiemelkedett, tiszttartója felügyelni kezdte a többi uradalmat, továbbította számukra a birtokos utasításait. Az 1740-es évektől kezdve a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségei — ha ingadozva is — jócskán bővültek. A konszolidálódott viszonyok, a lakosság számbeli gyarapodása, a gazdasági élet élénkítése, a mezőgazdasági árútermelés fejlődése korszerű irányítási formákat követelt. A testületi szervek ebben a korban megőrizték jelentőségüket, de megjelent a praefectus, a jószágigazgató és -kormányzó is. Egyes nagybirtokokon — Esterházy, Károlyi, Csáky, Széchenyi, esztergomi primási — uradalmi gazdasági bizottság jött létre. Ebben a korszakban a korábbi csekély kormányzati létszám lassú növekedésének lehetünk tanúi. A tisztviselők, alkalmazottak létszáma mégsem volt magas. Esterházy herceg fél országot kitevő, csaknem egymillió holdját, 30 uradalmi központját, 300 tiszt igazgatta.

Az 1790—1848 közötti korszakra a korábbi formák megszilárdulása, kiépülése jellemző. Kétségtelen szerepet játszott ebben a francia háborúk gabonakonjunkturája. „Az uradalmak jobb szerkesztése” a kor követelménye volt, melynek a nagybirtok igyekezett is eleget tenni. A legnagyobb szervezettséget az ország két végében fekvő herceg Esterházy és Károlyi birtokok mutatták. Igen figyelemreméltó, hogy nem sok különbség állapítható meg közöttük.

A korábbi birtokigazgatást az egyedi, az egyes uradalmak élén álló tisztek általi vezetés jellemezte. Igen érdekes — mondhatnám paradox — jelenség, hogy a feudalizmus hanyatló korszakában kiépült birtokkormányzati rendszerben a testületi szervek jutottak túlsúlyra, alkották a kormányzat gerincét. Az e korban létrejött testületi vezetés — ha változott hatáskörrel és elsősorban birtokgazdálkodási funkciójában — túlélt az őt létrehozó feudális társadalmi-gazdasági rendszert és szerepe volt a magyarországi nagybirtokrendszer konzerválásában. Testületi szervek voltak:

- családülés
- tisztizék
- gazdasági bizottság (igazgatótanács).

Mindháromra jellemző, hogy hatalmát a nagybirtokostól kapta, a kormányzat központi szerveként annak nevében gyakorolta. Testületiek voltak abban az értelemben, hogy hatáskörüket több személyből álló együttes gyakorolta. Előnyük volt a tapasztalatok kollektív érvényesülése, a kérdések sokoldalú megvitatása, a szubjektivizmus háttérbe szorulása, valamint a kormányhatóságokhoz képest a gyorsabb ügyintézés. A nagybirtokos elvárta e testületektől, hogy helyette döntsenek fontos kérdésekben. Ennek érdekében üléseiket gondosan előkészítették, munkájuk nem merült ki a döntések meghozatalában, hanem a végrehajtásban is részt vettek. E testületi szervek az irányítás legegyszerűbb formáját, a felügyeletet és a munkára való kényszerítést gyakorolták. Lemérték az uradalmak eredményét, egybevetették a kitűzött célokkal. Feladatuk volt a hiányok feltárása és kiküszöbölése.

A nemesi birtokos családok közös ügyeik intézésére már a XVII. században tartottak összejöveteleket, családüléseket. Ez korszakunkra a magánigazgatás egyik fontos, a birtokkormányzat legfőbb szervévé fejlődött. Az ülésnek minden

felnőtt férfi családtag kötelezően tagja volt. Az üléseken a családtagokon kívül jelen lehettek uradalmi kormányzók, képviselők, ügyészek stb. A gyakran több napig tartó családülések időpontja a legtöbb családnál előre meg volt határozva. Napirendjük igen változatos volt. Az ülés feje az elnök, kit seniornak, idősb atyafinak is neveztek. Fontos funkció a családi jogügyigazgató, kit rendszerint a családtagok közül az ülés választott. Azokban a családokban, ahol közös — fel nem osztott — javak is voltak, találkozunk a közös javak kormányzójával. A családülés hatásköre igen sokrétű. Kiterjedt az ingatlan vagyponra (közös javak, jövedelmek elidegenítése, zálogosítása, visszaváltása, összeírása, számadása, felosztása, igazgatása), a regálékra (kocsmáltatás, húsmérés, mészégetés, bányászat, vásárok, taksák, rév, regálék megváltása), mindezek bérletére, úrbéri (tized, census, taksák, állattenyésztés, legeltetés, erdő, makkoltatás, földfoglalási, megváltási ügyek) és egyházi, kegyúri ügyekre. De felügyelt a családülés a falusi önkormányzatra, a bíróválasztásra, a hadiadó beszédésére, különböző engedélyek kiadására, céhügyekre. Hatásköre volt a közös családi pénzvagyron kezelése, alapítványok létesítése, a közös költségek utalványozása, a közös tisztviselők alkalmazása, fizetése, a családi perek vitelének felügyelete, az úriszék ellenőrzése, az onnan fellebbvitt ügyek eldöntése, a családi levéltár kezelése. Hatáskörét — magánigazgatási szerről lévén szó — jogszabályok sohasem szabályozták.

A kései feudális kori nagybirtok kormányzatának gerincét az uradalmi tisztok — felügyelő, tiszttartó, számvevő, számtartó, kasznár, sáfár, levéltárnok stb. — testülete, a tisztiszék alkotta. E testület működése nemcsak az általam vizsgált korszakot, hanem a nagybirtok történetének egész 1945-ig tartó periódusát átfogja. Annak ellenére, hogy a kései feudális nagybirtok történetének egyik jelentős intézményéről van szó, az irodalomban jóformán ismeretlen. A tisztiszék a birtokszervezetben elfoglalt helye szerint lehetett központi, kerületi és uradalmi. Abban az esetben, ha a nagybirtok kerületekre oszlott, az uradalmiak a kerületi, ezek a központi tisztiszéknek voltak elárendelve. Funkciója szerint a tisztiszék lehetett gazdasági, közigazgatási, törvényes (bíráskodási), cenzurális, dézsma és „elegyes”. A tisztiszék gyakran — egyes birtokokon hetente — ülésezett. Elnöke a birtokos bizalmi embere, valamelyik főtiszt. Maga a birtokos csak ritkán jelent meg az üléseken, működését sem szabályozta. Követelmény volt azonban a központ, kerület vagy az uradalom eredményes vezetése. A tisztiszék hatásköre kiterjedt a birtokgazdálkodásra, jogszolgáltatásra és bizonyos közigazgatási feladatokra. Legfontosabb feladata mégis a nagybirtok üzemének megszervezése volt. A szék tartotta nyilván a mezőgazdasági munkákat, szervezte az ahhoz szükséges munkaerőt, felügyelt az úrbéri szolgáltatások teljesítésére. Mint ilyen a legközvetlenebb kapcsolatban állott a jobbágysággal, annak helyzetét nagy mértékben befolyásolta.

A XVIII. század közepétől — nyilvánvalóan a kormányhatóságoknál is egyre inkább érvényre jutó bizottsági ügyintézés hatására — több nagybirtokon uradalmi gazdasági bizottság alakult. Ez a birtokkormányzat fejlődésében átmeneti szerv a központi tisztiszék és a jószágigazgatóság, -kormányzóság, régensi hivatal között. A tisztiszéktől abban különbözött, hogy a birtokos alapítólevéllel hozta létre, meghatározott működési szabályzat szerint dolgozott, élén a birtokos teljhatalmú megbízottjával, kinek hatásköre a későbbi igazgatótól nem sokban különbözött. Gazdasági bizottság működéséről herceg Esterházy, Károlyi, Széchenyi, Csáky, az esztergomi primás és a piarista kusztódiátus birtokain maradtak fenn adatok.

Időrendben az első gazdasági bizottságot 1743-ban Esterházy Pál Antal herceg hozta létre. Ezt követte 1759-ben a gróf Károlyi Antal által létesített nagykárolyi gazdasági bizottság. Időben a legkésőbbi a gróf Széchenyi Ferenc által felállított nagyeceni bizottság. Az Esterházyak bizottsága 1794-ben helyét a régensi hivatalnak, a nagykárolyi bizottság 1786-ban a praefectusi hivatalnak, a nagyeceni bizottság 1816-ban az igazgatóságnak adta át. A bizottságnak a főszámvevő, a főszámtartó, jogügyigazgató, főügyész és a levéltárnok volt tagja. Az ülésre meghívhatták a birtokkerületek felügyelőit, ha jelentéseik voltak napirenden. A napirend a birtokos utasításainak, leveleinek ismertetéséből, a tisztartók, felügyelők és más tisztek jelentéseinek felülvizsgálatából, pénzültványozásokból és kérelmek, panaszok elbírálásából állott.

A gazdasági bizottság hatásköre a központi tisztiszékéhez hasonló. Mégis az különböztette meg, hogy nagyobb hangsúllyal foglalkozott irányítási feladatokkal, melyek már az igazgatóság, az igazgatótanács felé mutattak. Az igazgatóságok létrejöttével a testületi vezetés szerepe nem csökkent. Párhuzamosan működött egyrészt a központi tisztizék és az igazgatóság, illetve ez utóbbi irányítása — egyes uradalmakban — egy testületi szerv, az igazgatótanács kezében volt.

Az ügyintézés egyre jobban növekvő méretei a XVIII. század ötvenes éveitől kezdve szükségessé tették újabb birtokkormányzati szervek, hivatalok létrehozását. Ezek a szervek egyediek voltak, mivel a hatáskört egy személy, a felelős vezető gyakorolta. Hivatalnak azért nevezem, mivel ügyintézési és ügyviteli tevékenységet fejtettek ki, több személyből álló kollektívát alkottak, melynek tagjai az igazgatást hivatásszerűen gyakorolták, a működésükhöz szükséges fedezetet az uradalmak bevételeiből biztosították számukra, szervező tevékenységet fejtettek ki és élükön felelős vezető állott. A birtokirányító tevékenység legcélszerűbb formája — mint az államigazgatásban is — a hivatal volt, ez biztosította leggazdaságosabban a legnagyobb eredményt.

A birtokkormányzati tevékenységet kifejtő hivatalokat — a hierarchiában elfoglalt helyük alapján — három csoportra — központi, kerületi, uradalmi — osztom. Központi a régensi, titoknoki hivatal, a praefectura, a jószágigazgatóság, -kormányosság, az ügyészség, a kancellária, a számvevőség, a pénztár és a levéltár. Kerületi hivatal a felügyelőség, a számvevőség, pénztár. Uradalmi maga az „uradalmi hivatal” — tisztartóság (tisztség), a kasznári hivatal (kasznárság), a pénztár, erdőhivatal, pincemesteri hivatal, építészeti hivatal stb.

A birtokkormányzat legmagasabb szintű egyedi szerve a régensi (titoknoki) hivatal. Megjelenését a XVIII. század végétől számítom, amikor három nagybirtokon csaknem egyidőben jött létre: a herceg Esterházy (1794), az esztergomi primásin (1798) és a Károlyin (1806). A hivatal legfontosabb feladata a birtokos utasításainak továbbítása, a főtisztek személyzeti igazgatása volt.

Az igazgatóság, kormányzóság a birtokigazgatás több uradalmat vagy birtokkerületet átfogó, kormányzó egyedi szerve. Foglalkozott az alárendelt szervek összes ügyeivel, felügyelte a kerületi és az uradalmi tiszteket. A legtöbb nagybirtokon — nem lévén régensi, titoknoki hivatal — a kormányzat legfőbb szerve. Élén az igazgató állott, tagjai a főtisztek közül kerültek ki, kiegészítőként jegyzők, írások, esetleg gyakornokok voltak beosztva. Az igazgatóságok a XVIII. század közepétől kezdve jöttek létre. A legismertebb a keszthelyi Directio, melynek élére Festetics György 1792-ben Nagyváthy Jánost hívta meg jószágkormányzónak.

Ezzel egyidőben jelent meg a birtokkormányzatban a jogügyigazgatóság és az ügyészi hivatal. Feladatuk volt az uradalmak által kezdeményezett vagy az ellenük folyó perek vitelének felügyelete. Az Esterházy hercegi hitbizományon az 1770-es évektől, a Károlyiaknál 1793-tól, a Festeticseknél 1819-től működött jogügyigazgatóság.

Az uradalmak és központok ügykezelését korszakunk első felében írnokok, jegyzők, napidíjasok, járulnokok, gyakornokok végezték. Hivatalyszerű kancelláriákról csak a XVIII. század második felétől beszélhetek. Feladatuk elsősorban közvetítő jellegű volt, eljuttatták a birtokos utasításait az alsóbb szervekhez, illetve ezek jelentéseit hozzá. Ellátták a személyéhez kapcsolódó feladatokat is. Az ügykezelést rendszerint maga a birtokos vagy az igazgatóság szabályozta. Az iktatás kezdetben tisztiszéki vagy igazgatótanácsi ülésenként újratekintődő, a XVIII. század végétől évente végigfutó sorszámossal történt. A Károlyi-uradalmak hivatalaiban 1788-tól, a többiekben ezt követően jelent meg az iratok nyilvántartása. Az iktató (jegyző) könyvekhez mutatók is készültek, a Festeticseknél titkos iktató és szakmutató is volt. Használták a levelező (másolati), valamint az utalványozási könyvet. A legfejlettebb irattári rendszer a Károlyi és a Festetics központi hivatalokban alakult ki, ahol 1—29 kútfőt alkalmaztak.

A XVIII. század első felétől a levéltár iránti érdeklődés növekedése tapasztalható. A családi (nemzetségi) központi, kerületi és uradalmi levéltárak hivatalszerűen a század közepétől működtek. Az Esterházy hercegi hitbizományon az 1750-es évektől, a Károlyiaknál 1769-től, a Csákyaknál az 1770-es évektől. A levéltár őrizte és megfelelő állapotban tartotta, rendezte az egyre terjedelmesebbé váló családi és uradalmi iratokat, jegyzékeket készített, adatokat szolgáltatott, iratokat szerelt, vezette a család genealógiáját. A levéltárnok — mint főtiszt — e feladatok mellett egyebeket is ellátott: részt vett a birtokigazgatásban, közigazgatásban, bírászkodásban, gazdálkodásban, pénzügyletekben.

A nagybirtokkormányzat legjobban szervezett és ellenőrzött ágazata a pénz- és természetbeniek kezelése, igazgatása, legfontosabb szerve a számvévség. Feladata az uradalmi számadók, számtartók által készített félévi és évi számadások felülvizsgálata. Alapelvként szolgált, hogy minden számadást két fórumon kellett revideálni. A számadásokkal kapcsolatban a számvévség észrevételeket tett, megállapította a hiányokat és azok megfizetésében elmarasztalta a számtartó tiszteket.

A központi, kerületi vagy uradalmi készpénzt kezelő hivatal a pénztár volt. Ide kerültek a beszedett pénzjövedelmek, az eladott termények, állatok ára, a bérleti díjak, a kamatok, ezek folyósították a tiszteket, alkalmazottak készpénz járandóságát, fizettek ki készpénzt urasági, tisztiszéki, bizottsági utalványozásra. Gyűjtőpénztár funkciót is betöltöttek, amennyiben az alsóbb szintű pénztárak készpénzmaradványait begyűjtötték. Legjelentősebb a kismartoni főpénztár, mely 1759-től évente szakadatlan sorban mérleget készített herceg Esterházy készpénz bevételeiről-kiadásairól. 1759—1769 között pl. 5 463 773 Ft bevétele és 5 354 918 Ft kiadása volt.

A pénzt és anyagot kezelő tisztek számadás, nyilvántartás, leltár vezetésére voltak kötelezve, a számadások vezetése uradalmanként változott. A legtöbb helyen félévenként, évenként készítették el és a főbb tételeket összesítve, előbb a bevételeket, majd a kiadásokat tüntették fel. A XVIII. század közepétől egyre inkább mellékleteket is csatoltak. 1735-től próbálkoztak számadás-min tákkal, 1805-től egyes uradalmak nyomtatott számadás-kivonat formulárét használtak.

A személyzeti jogkör gyakorlását, megfelelő tisztí és alkalmazotti munkaerő kiválasztását, alkalmazását, besorolását, képzését, minősítését, az utánpótlás biztosítását a birtokos a testületi irányító szervekre ruházta. Az uradalmakat vezető gazdatisztek képzettsége a XVIII. században és a következő század elején nem annyira az oktatáson, mint inkább a gyakorlaton, a föld népének évszázados tapasztalatain alapult. Az uradalomba felvett gyakornok a hivatali számarlétra minden fokát — írnok, kulcsár, sáfár, kasznár, számtartó, tisztartó, esetleg felügyelő — végigjárva, munkája során sajátította el az ismereteket, melyeknek birtokában idővel a gazdaság vezetője lehetett. Egyéb, pl. jogi tudást nem követeltek tőlük.

A tisztektől és alkalmazottaktól elsősorban az uraság és az uradalom iránti hűséget követelték meg. Az elszámoltatási rendszer alapja is ez volt, hiszen pontos betekintés hiányában csakis a tisztek hűségére hivatkozhattak. Szorgalmasan, jól kellett a gazdaságot vezetniök, jámbor, vallásos magánéletet élniök. Az uradalmi tisztek az uralkodó osztály középső vagy inkább alsó rétegéhez tartoztak, saját érdekeikről sem megfeledkezve, annak érdekeit képviselték. Felső rétegük készpénz és természetbeni fizetéssel magasan, középső rétegük is jól dotált volt. Így érthető, hogy nagy volt a versengés ezekért az állásokért. A nagyobb uradalmakban egyes családok nemzedékeken keresztül tartottak kezükben hivatalokat.

A birtokkormányzat három fő — birtokgazdálkodási, közigazgatási és jogszolgáltatási — funkciója közül a legnagyobb figyelmet az elsőre fordított. Természetesen következett ez abból, hogy a birtokos éppen e célból hozta létre, ezért ruházta rá hatalmának egy részét. A birtokkormányzat működésének fő célja, eredményességének mérése a nagybirtok gazdálkodásának jó megszervezése volt. Ez az üzemszervezést, az úrbéri szolgáltatások és a munkaerő szervezését, a szántóföldi munkákat, a növénytermesztést, állattenyésztést és a haszonvételeket (ipari üzemeket) jelentette.

A birtokkormányzatnak a korszerű, a növekvő követelményeknek is megfelelő szervezet létrehozásán kívül a mezőgazdasági üzem mindennapi munkájához szükséges fenntartási, építkezési, beszerzési, udvartartási, ellátási feladatai is voltak. A birtokokhoz nagyszámú épület, mindenekelőtt maga a kastély és melléképületei, a tisztí és alkalmazotti lakóépületek, gazdasági épületek, sör- és pálinkafőzőház, a falvakban házak, malmok, kocsmák, vendégfogadók, tégla-égetők stb. tartoztak. Mindezek fenntartása, növelése a birtokkormányzat feladata volt.

Nem alakult ki egységes gyakorlat a gazdálkodáshoz szükséges eszközök beszerzésében. Egyes helyeken az irányító szervek apró ügyekkel is foglalkoztak, másutt még a nagyobb beszerzések is elkerülték a figyelmüket. A keszthelyi igazgatóság a gyakran előforduló, fa-, vas- és egyéb szerek, eszközök külföldi vásárlásának engedélyezését a maga számára tartotta fenn.

A kormányzati szervek felügyeltek az — egyébként a sáfár hatáskörébe tartozó — udvari étkeztetésre. A Károlyi központi uradalomban az uraság parancsára tiszt és szolga egy asztalnál, ugyanazt a kenyeret és ételt ette.

A birtokkormányzat a földesúri kizsákmányolást a legnyíltabban az úrbéri szolgáltatások behajtásával szolgálta. Ezek közül korszakunkban — a majorsági gazdálkodás kiterjesztésével — előtérbe került a növekvő munkaerőigény kielégítése, mely a robotterhek fokozására irányuló törekvéseket eredményezett. A kormányzati szervek igyekeztek a rendelkezésre álló — robot, béres és nap-

számos — munkaerő megszervezésével a nagybirtok zavartalan munkáját biztosítani.

Az uradalmak többszáz főnyi robotosának munkabeosztása nagy szervezettséget és tervszerűséget követelt. A robotról az uradalmi hivatalok, a falusi bírák közreműködésével, nyilvántartást vezettek. A robotcédulákat a bíró tartotta nyilván és számolt el velük negyedévenként a tisztségnél. Ezek az elszámolások azután a tisztizék vagy a gazdasági bizottság elé kerültek. E szervek tartották nyilván a munkaerőszükségletet és közölték a falusi bírókkal az igényeket. Ugyancsak ezek foglalkoztak a robottal kapcsolatos panaszokkal is.

Korszakunk végén különös erővel jelentkezett a munkaerőhiány. A birtokkormányzat, elsősorban a tisztizék erőfeszítéseket tett ennek enyhítésére. Az aratás, cséplés, nyomtatás zömét továbbra is a jobbágyok és zsellérek végezték, de egyre inkább részes szerződés alapján. Nőtt a ledolgozó munkaerő, a részesművelés, a részesföld juttatás, a bérmunkások alkalmazása.

A roboton kívül a birtokkormányzati szervek egyéb szolgáltatások behajtását is szervezték. A cenzust, kilencedet, tizedet és a legkülönfélébb egyéb szolgáltatásokat az erre hivatott uradalmi apparátus szedte, kivetésük és elszámolásuk azonban minden esetben a kormányzat dolga volt, mint ahogy a befolyt készpénz és természetbeniek bevételezése vagy értékesítése is.

A kormányzati szervek előtt nagy számban szerepeltek bérleti ügyek. A bérlők lehettek telkesek és zsellérek, csoportok vagy az egész helység. Az örök-váltságról minden esetben a családülés döntött, mint pl. 1836-ban a Harruckern örökösök ülése Szentestről.

A talaj termőerejének fenntartása korszakunkban két fő pilléren, az időnkénti pihentetésen és a legelő állatokkal való megjárataán nyugodott. Mindkettő — valamint az egyéb szántóföldi munkák — szervezettséget követelt. Ezek közé tartozott a szántás, boronáltatás, trágyázás. Ez utóbbi különösen nagy jelentőséggel szerepelt a kormányzati szervek munkájában. Mezőgazdasági íróink már a XVIII. század első felében hangoztatták a trágyázás fontosságát. Ha e művek a néphez nem is találtak utat, a nagybirtokot vezető tisztekhez eljutottak. Ezt mutatja, hogy a tisztizékek, gazdasági bizottságok gyakran intézkedtek ez ügyben.

A növénytermesztés a birtokkormányzat tevékenységében tényleges jelentőségénél kisebb szerepet kapott. A gabona és egyéb növények, a takarmány termesztése, a szőlő, gyümölcs, fa, erdő-gazdálkodás szerepelt ugyan a napirenden, de sokkal nagyobb figyelmet fordítottak forgalmazásukra. Ez elsősorban a nagyobb jövedelmet jelentő szőlőművelésre és erdőgazdálkodásra vonatkozott. A tisztizékek figyelemmel kísérték a szőlők állapotát és intézkedtek, ha valamilyen hiányt tapasztaltak. De gondoltak a szüretre, a must és bor kezelésére, tárolására is.

Fontos jövedelmi forrást nyújtottak az uradalmaknak az erdők, ezért kezelésük kiemelt feladat volt. Az 1750-es évektől kezdve merült fel erdőrendtartás készítése. Ez magában foglalta a faültetésen és kitermelésen kívül az erdőhasználat szabályozását is. Ez utóbbi különben igen sok — talán a többi ügyekhez viszonyítva a legtöbb — vitát eredményezett az uradalmak és a falvak lakói között.

A terményforgalmazás a birtokkormányzat érdeklődésének homlokterében állott. A tisztizékek ügyeltek, hogy a gabona ne maradjon sokáig a vermekben, visszatartották azonban az eladást, ha — pl. háború hírére — az árak emelkedését várták. Az eladási árat a tisztizék határozta meg; ennek érdekében

figyelemmel kísérte a helyi piaci árakat. A gabona és a fa eladásán kívül jelentős bevételi forrást nyújtottak az uradalmak területén lévő nagy nádasok.

A nagybirtok — és hozzátehetjük a lakosság — jövedelmének jelentős része származott az állattenyésztésből. A kormányzat ügyelt, hogy mely uradalmakba küldjön fiatal állatokat, melyeket selejtezzék ki. A tisztektől megkövetelték az állatok összeírását. Elsősorban ló, szarvasmarha, sertés, juh, apró állatok tenyésztése és forgalmazása foglalkoztatta a birtokigazgatást. A szarvasmarha tenyésztését az igaerőn és a tejhozamon kívül, trágyázás céljából is szorgalmazták.

Fontos feladat volt az állatforgalmazás megszervezése. Az ország nyugati részében fekvő uradalmak az állat- és bor-, a keletiek a bor- és terményforgalmazásra fordítottak nagyobb figyelmet. Állatokat abban az esetben adtak el, ha erre a célra hízlalták, ha tartásuk nem volt kifizetődő, vagy ha kiüregedtek. Az eladásra szánt állatokat minden nagybirtok az ország nyugati felében fekvő uradalmaiba igyekezett hajtani és némi feljavítás után ott eladni. Az eladásra szánt, illetve eladott állatok nyilvántartása szigorú volt.

A birtokkormányzat felügyelte az uradalmi monopóliumot jelentő vadászt és halászt. Ezek bérletét az uradalmi hivatalok intézték, a bérleti díjakról jegyzőkönyvet vezettek. A tisztiszékek igyekeztek rendet teremteni a vadgazdálkodásban, az év bizonyos szakára vadászati tilalmat rendeltek el.

A bor-, pálinka- és sörmérés, a mézszárszék- és malomtartás, a tégláégetés, a vámszedés „az úri külön hasznok”, haszonvételek közé tartozott, mely jelentős bevételi forrást biztosított. A kormányzat feladata volt e hasznos jogok felkutatása, védelme és gyakorlása.

A regálék közül — ez országosan is így volt — a legtöbb bevételt a bormérés, kocsmáltatás hozta. Ezért volt nagy jelentősége annak, hogy a tizedborokat időben beszedjék, az idegen bort alacsony áron vegyék. A saját termésű, vásárolt vagy úrbéri szolgáltatásként kapott borokat az ár megjelölésével adták át az uradalmi kocsmáknak. Az uradalmi bormérési kiváltságot megsértők, kik pl. az engedélyezett időn túl mérték borukat vagy idegen bort árultak, a kormányzati szervek szigorúval találták magukat szemben. Ebben nem volt különbség az ország különböző részein fekvő nagybirtokok között.

Az uradalmak sörellátását a saját kezelésben lévő vagy bérbeadott sörfőzőházak biztosították. Ugyancsak úri regálé volt a pálinkaégetés is. A kormányzat dolga volt, hogy fejenkénti taksáért a jobbágnak is engedélyezte-e. Mézszárszék tartási jogukat rendszerint bérlők útján gyakorolták.

Igen keveset foglalkozott a birtokkormányzat vámmal kapcsolatos ügyekkel. Az uradalmi rendtartások előírták ugyan a vámjövendelmek növelését, a valóságban azonban ezek bevétele csökkenő tendenciát mutatott. Ez magyarázza a birtokkormányzat érdeklődésének csökkenését is.

A haszonvételekből vagy ezekhez kapcsolódva az uradalmak területén számos ipari üzem — vashámor, papírgyár, fűrészmalom stb. — fejlődött ki, melyek felügyelete a birtokvezetés feladata volt. Tisztiszéki ülésen említik pl. először a Komárom megyei Zsemle (ma Vértessomló) határában talált kőszentet.

A nagybirtok, a feudális földtulajdonnal járó politikai hatalomból kifolyólag, arra törekedett, hogy minél nagyobb közigazgatási feladatkört szerezzen meg magának. Területén — a megyei szervek mellett, vagy azok rovására — közigazgatási tevékenységet fejtett ki. Ez alól csak az egyházi nagybirtok volt kivétel. A világi nagybirtok közigazgatási tevékenységét — ha a birtokigazgatásban vagy a megyei közigazgatásban személyesen részt vett — a földesúr

maga, vagy testületi szervei (családülés, tisztség, igazgatótanács, gazdasági bizottság) útján gyakorolta. Esetleg részben átengedte a birtokán fekvő községeknek, elsősorban mezővárosoknak.

A kutatások egyértelműen arra utalnak, hogy a nagybirtok közigazgatási tevékenysége jelentős, másik két — birtokgazdálkodási és jogszolgáltatási — funkciójához képest sem elhanyagolható. A testületi szervek ülésein állandó napirendként szerepeltek a hadiadóval, katonaállítással, utak, hidak fenntartásával, a falusi önkormányzattal, a telepítéssel, építésüggyel, céhüggyel, kereskedelemüggyel, a tűzvédelemmel, egészségüggyel, árvaüggyel, vallásüggyel, földméréssel és telekkönyvvel (földkönyvvel) kapcsolatos ügyek.

A nagybirtoknak jelentős érdekei fűződtek ahhoz, hogy tájékozva legyen az ország és a megye dolgairol. Az Esterházy és a Károlyi birtokok testületi szervei az országgyűlés munkáját is figyelemmel kísérték. Az Esterházy hercegi hitbizomány pl. 1751-ben az ügyészt és a levéltárost küldte az országgyűlésre. Nagy gondot fordítottak a megyegyűléseken való részvételre, elsősorban az adókivetés miatt. Az uradalmakra a megyegyűléseken egy összegben kivetett állami és megyei adót a tisztség bontotta le a községekre. A kivetés alapjául szolgáló összeírást uradalmi tisztek készítettek. Az adót vagy a falusi bíró és esküdtek, vagy nagyobb uradalmakban a tisztek szedték be. A hátralékot nem a megyének, hanem az uradalmi vezetésnek jelentették. A beszedett adót egy összegben fizették be a megyei pénztárba.

A nagybirtokkormányzat kapcsolata más közigazgatási szervekkel nem annyira a kormányzatból, mint inkább a birtokos közéleti funkcióiból következett. Ahol pl. a birtokos örökös főispán volt, ott az uradalmi hivatalok e funkcióval kapcsolatban leveleztek a Helytartótanáccsal és más hatóságokkal. Figyelemmel kísérték viszont az uradalmakra vonatkozó hatósági intézkedéseket. Ezt egyrészt ágensek, másrészt az írott jogszabályok beszerzése útján tették. A Festetics levéltárban fennmaradt az a másolati könyv, melybe az igazgatóság a közérdekű — a közrendre, közbiztonságra vonatkozó — rendelkezéseket bejegyezte. A Károlyiak nagykárolyi központi uradalmában őrizték a m. kir. kancellária, a Helytartótanács és haditanács határozatainak másolati könyvét. A nagybirtok ügyeinek előmozdítására igyekeztek jó kapcsolatot tartani a közigazgatási szervek tisztviselőivel.

Az adókon kívül — szükség esetén — az uradalmak közvetlen katonatartással, beszállással is tartoztak. Ennek nyilvántartása, szétosztása, a felmerült panaszok orvoslása a birtokkormányzat feladata volt. A tiszttartók év végén számot adtak a falvakra kivetett és teljesített katonatartásról. De közreműködött a birtokkormányzat a katona-fogásban, újoncállításban is. A tisztség a katonánakadást büntetésként alkalmazta. A nemesi felkelések katonáit az uradalmak zsoldért állították.

Két nagybirtok — az Esterházy hercegi és a Károlyi — saját költségén létesített és tartott fenn katonaságot. Az Esterházy hercegi hitbizományban pl. 1734-ben állítottak fel egy 100 fős zászlóaljot, melynek készpénz fenntartása évi 4266 Ft-ba került. A katonaságot a kismartoni gazdasági bizottság felügyelte. A Károlyi ezred irányítását maguk a Károlyi grófok tartották kezükben. Az ezredet 1734-ben Károlyi Sándor alapította.

A földesúri hatalom kiépülése és megszervezése a falusi önkormányzat válságát hozta. A földesúr tudomása nélkül semmi sem történhetett a faluban, akaratának az uradalmi tiszteken és a községi elöljárókon keresztül érvényt szerzett. Mindez azt eredményezte, hogy a falusi igazgatás egyre inkább a föl-

desúri érdekek képviselője, kiszolgálója lett. A XVIII. század közepétől figyelhető meg, hogy az uradalmak három-négy jelöltet állítottak, akik közül a falu lakossága egyet bíróná választott. Ez a gyakorlat került be Mária Terézia Urbáriumába is. A bíróválasztás felügyelete, a megválasztott bírák megerősítése a tisztiszek, a gazdasági bizottság feladata volt. A helyettes bírót (judex minor) ugyancsak három uradalmi jelölt közül választották. Egyedül a négy-nyolc községi esküdtet választották előzetes jelölés nélkül. A községi igazgatás többi tagja — beleértve a jegyzőt is — az uradalmi konvenciók jegyzékeken szerepelt. A községi előjáróság — elsősorban a bíró és a jegyző — a mellett, hogy a közigazgatás alsófokú végrehajtó szerve volt, beszédte a földesúri szolgáltatásokat, adókat, beosztotta és kiparancsolta urdolgára a jobbágyokat és közreműködött a községnek átengedett földesúri haszonvételek kiaknázásában. A bíró számadást vezetett, melyet a cenzurális tisztiszek ellenőrzött. Mindez a földesúri mezővárosokban sem volt másképp.

Szekfű Gyula a magyar nagybirtok XVIII. századi történeti szerepét — az ország egyes vidékein — a telepítésben látta. A források vizsgálata azonban inkább arra utal, hogy a nagybirtok egyéb közigazgatási feladatai mellett a telepítés nem játszott kiemelkedő szerepet. Természetes azonban, hogy a XVIII. század nagy telepítési akciói a nagybirtokkormányzatot is foglalkoztatták. A telepítés alapvető kérdéseit maga a birtokos döntötte el, ő határozta meg, hogy honnan, mennyi telepet hozzanak vagy engedjenek be, milyen kedvezményeket kapjanak, stb. A telepítés gyakorlati kivitelezése az uradalmi tiszték, a tisztiszek feladata volt. A munkaerőhiány kényszerítette az uradalmakat, hogy ne csak az ujonnan-, hanem a visszatelepülőknél is kedvezményeket adjanak.

A kormányzati szervek a nagybirtok területén építésrendészeti feladatokat láttak el. Házak, kunyhók, kerítések, vermek stb. építéséhez — büntetés terhe mellett — a tisztiszek engedélye kellett. A kérelmek elbírálásakor meghallgatták a falusi bírót, az ő feladata volt a házhely megtekintése, kijelölése.

Az uradalmak területén élő és dolgozó kézműveseket a birtokkormányzat felügyelte. Ennek elsődleges célja, hogy az uradalomnak hasznot hajtsanak. Ezt szolgálta céhbe való tömörítésük is, melynek működését, gazdálkodását az uradalom ellenőrizte. Hasonló érdeke volt a nagybirtoknak a fejlődő árútermelés fórumainak, a vásároknak és piacoknak felügyelete, rendjük fenntartása. Mezővárosaik vásártartási jogát támogatták a birtokosok. Közismert példa erre Kaposvár vásárkiváltsága, melyet földesurának, herceg Esterházy Pálnak köszönhetett. A vásárok alkalmával kirakodási engedélyt a tisztiszek adott. Ügyelt a mértékek és árak betartására.

Közigazgatási feladat volt az ebben a korban jelentkező tűzvédelem. A gyakori tűzvészek, a belőlük adódó károk kényszerítették az uradalmakat, hogy foglalkozzanak a kérdéssel. Ennek érdekében szorgalmazták tűzvédelmi eszközök beszerzését, tartását és szigorú szabályokat hoztak a tűz megelőzésére.

A nagybirtok ellátott bizonyos egészségügyi teendőket is. Járványok idején közreműködött a kordon fenntartásában, szállást adott megyei orvosoknak. Néhány — a herceg Esterházy kismartoni, fraknoi, kőszegi, lékai, sopronnyéki. pecsenyédi, a tatai Eszterházy és a keszthelyi Festetics-uradalomban kórház működött. A gyakori állatvészek ösztönözték a birtokkormányzatot állategészségügyi kérdésekkel való foglalkozásra.

Ha az elhalt jobbágy, zsellér árvákat hagyott hátra, a vagyont — a falusi bíró vagy az esküdtek közreműködésével — az uradalmi tiszték írták össze. Az Esterházy hercegi hitbizomány községenként árvakönyvet vezetett a hagyá-

tékokról. Gyakori volt, hogy a vagyont elárverezték, a befolyt pénzt az árva-pénztár kamatra kihelyezte, a kamatokat az árvák tartására fordították. Másik megoldás volt, ha a vagyont a gyámok kapták meg, akik a tisztiszék előtt tartoztak számadással.

A vallásüggyel való foglalkozás egyrészt a földesúr kegyúri jogából következett, másrészt közigazgatási feladat volt. A kérdés jelentőségét mutatja, hogy gróf Károlyi Antal „minden religiot érintő dolgokat” magának tartott fenn. A többi nagybirtokon ezt a jogot a kormányzati szervek gyakorolták. Ez magában foglalta az egyházi személyek kinevezésével, ellátásával, egyházi épületek, intézmények, iskolák fenntartásával, az egyházi pénzkezeléssel, alapítványokkal kapcsolatos ügyeket. Az uradalmak igyekeztek elkerülni, hogy az egyházi hatósággal összeütközésbe kerüljenek.

A közigazgatási feladatok közé tartozott a földmérési, telekkönyvezési (Grundbuch, földkönyv) munka, melyet a nagybirtok az állami telekkönyvezést messze megelőzve végzett. Különösen korszakunk második felében élénkült meg ez a munka, ami az uradalmi földmérők, mérnökök szerepét növelte. Különös jelentőséget kapott a földmérés a birtokelkülönítési eljárások során. Így érthető, hogy a birtokkormányzat nagy figyelmet fordított a kérdésre. A felmérésnek nemcsak birtokjogi, hanem gazdálkodási jelentősége is volt: a határ felmérésétől függött ui. sok helyen a házakhoz tartozó földek, rétek, a tavaszi, őszi vetés alá szántók stb. kijelölése. A bel- és kültelkekről készült felmérések, összeírások egyes helyeken elérték a telekkönyv szintjét. Az Esterházy hercegi uradalmak falvaiban ilyenről már a XVIII. század elejéről van tudomásunk (pl. Léka 1727—1851. évi telekkönyve).

A birtokkormányzat szerveinek fentebb vázolt kiépülése, a szakképzett vezetők megjelenése nem hagyhatta érintetlenül a földesúri jogszolgáltatást sem. A legszembevetőbb változás az úriszéken kívüli — a birtokigazgatási szervek által végzett — földesúri bírászkodás megerősödése, helyenként túlsúlyra jutása. Az úriszéken kívüli bírászkodásnak régi hagyományai voltak, hiszen korszakunk előtt is előfordult, hogy az uraság nevében tisztje ítélkezett. Ez a tendencia a XVIII. században megerősödött, hiszen az uraság szemében mindig szálla volt a megyei szervek (testimonium legale) kötelező úriszéki közreműködése. E mellett az úriszék költséges és nehézkes volt. Mindezek az okok eredményezték, hogy korszakunkban ritkán tartottak úriszéket, még a nagy uradalmak is csak évente egyszer-kétszer, vagy kétévenként. A jogszolgáltatást sokkal egyszerűbben, a megye kizárásával, a költségek kímélésével végezték az uradalmi szervek, melyek ezért külön fizetést, napidíjat nem kaptak. Előnye volt a kormányzati szerveknek, hogy csaknem hetenként ülészetek, így az ügyek eldöntésével nem kellett félévet, esetleg éveket várni, míg az úriszék összeült.

A birtokkormányzat bírászkodását — nem lévén jogi képzettségük — az elméleti bizonytalanság, a jogtudatlanság, a jogalkalmazásban megnyilvánult eltérések jellemezték. A peres eljárás az 1836:20. t.c. „szóbeli perek bíróságához” állott legközelebb. A szóbeliség azt jelentette, hogy a keresetet szóban adták elő, de jegyzőkönyvezték. Az úrbéri és büntető ügyek az uradalmi tiszték, esetleg a falusi bírák, bejelentésére indultak. A vizsgálatot, kihallgatást valamelyik uradalmi tiszt végezte a falusi bíróságnak és az esküdtek jelenlétében. A tisztiszéknek jelentett, mely — polgári ügy esetében — mindkét felet meghallgatta. Ismeretes volt a tanúkkal való bizonyítás. Az ítéletet indokolás nélkül hozták. A büntetési rendszer egyszerű volt: árestom, kézimunka végzése, kaloda, botozás és bírság. Előtérbe kerültek a testi büntetések, melyek az alattvalók gazdasági

erejét sem nem gyengítették, sem nem vonták el a munkavégzéstől (mint pl. a szabadságvesztés). A birtokkormányzati szervek — elsősorban a tisztiszékről van szó — előtt magisztratuális, büntető, magánvádas és polgári ügyek szerepeltek.

A magisztratuális perekben a tisztizék állt a jobbágyokkal szemben. Ezek az ügyek magán-, büntető- és közjogi elemekből tevődtek össze. Mária Terézia 1765-ben ezeket közigazgatási útra terelte, ugyanezt mondta ki a Novus ordo is. A tisztiszéki gyakorlat azonban ezzel mit sem törődött.

Az úrbéri ügyek egy része a jobbágyok panaszaival indult. 1743-ban az Esterházy hercegi uradalmakban kihirdették, hogy a jobbágyok hol és mikor tehetnek panaszt. Ezzel a felesleges utaztatást, munkaidőkiesést akarták elkerülni. Már fentebb láttuk, hogy a birtokkormányzat elsőrendű feladata az úrbéri szolgáltatások biztosítása. Természetes, hogy a magisztratuális ügyek között is nagy teret kaptak a szolgáltatások megtagadásával, nem megfelelő végzésével, határvitákkal, a földesúri jogok és tilalmak megszegésével foglalkozók. Különösen megnőtt az ellenállás, a robotmegtagadás korszakunk végén, az 1830-as évektől. Nagy szerepet kaptak ebben az időben a tisztizékek a kibesültetési eljárásokban is.

A földesúri és parasztbirtok egybekapcsoltsága, a közös legeltetés és erdő-élés tarka bonyolultsága — mely a robotrendszer fenntartását szolgálta — számos per forrása volt. A tilosban való legeltetés, faizás, makkoltatás stb. mind megannyi magisztratuális ügy kiindulópontja.

Különös gondot fordítottak a tisztizékek a földesúri hasznos jogok — különösen a kocsmáltatás — megtartására. Ilyen ügyekben magas — 12 Rft, 24 pálca — büntetést szabtak ki.

A büntető ügyek közül az úriszéken kívül a lopás, istenkáromlás, káromkodás, emberölés, paráznaság, fajtalankodás, boszorkányság és a tűzokozás szerepelt. A nemi erőszak, bigámia, szentségtörés, rablás, utonállás és csalás mindig az úriszék elé került. A tisztizék elsősorban a gyakrabban előforduló, halasztást kevésbé tűrő ügyeket ragadta magához.

A büntető ügyek számát nagy mértékben szaporította a faizás és erdőhasználat kíméletlen uradalmi korlátozása, mely különösen az 1780-as évektől kezdve hihetetlen számú falopást eredményezett. A tisztiszéki ülések állandó napirendi pontja volt ez. Az ítélet rendszerint 12—25 botra vagy két-három napi robotra szólt. Az alattvalók a fán kívül sok egyebet — gabonát, bort szer számot stb. — is loptak.

Az istenkáromlást más fórumok — különösen ismétlődés esetén — szigorúan büntették. A tisztiszéki gyakorlat sokkal enyhébb volt; 12 botot vagy börtönt szabtak ki érte. Foglalkozott a szék ünneprontási ügyekkel is.

Az emberölési ügyek az úriszék elé tartoztak. Egyedül a kismartoni hercegi bizottság foglalkozott ilyenekkel. A büntetés börtön, bot és pénz kártérítés volt.

A paráznaság, a teherbeejtés, a házassági ígéret megszegése ritkán került a tisztizék elé. Talán ez magyarázza, hogy az itteni gyakorlat enyhe — rendszerint botbüntetés — volt. Boszorkányság egyetlen esetben — 1756-ban — szerepelt birtokkormányzati szerv, a kismartoni bizottság előtt.

A tűzokozási ügyeket az jellemezte, hogy nem szándékosan, hanem gondatlanságból követték el azokat. Szökés, szökés elősegítése, hamis mérték használat és árdrágítás elvéve fordul elő.

A magánvádas cselekmények közül a becsületsértés, a testi sértés, hatal-

maskodás és károkozás fordult elő. Jellemző, hogy az eljárás mindig a sértett fél indítványára kezdődött.

A becsületsértés miatt indított perben a felperest illetve a bizonyítás kötelessége. A tisztiszek a cselekményt börtönnel vagy bottal büntette. A nagyobb számban előfordult — rendszerint verekedésből adódó — testi sértések üldözése ugyancsak magánpanaszra történt. A tisztiszek a büntetésen felül az alperessel az orvosi költségeket is megtérítette. Az első általam ismert — 1716. évi — tisztiszeki jegyzőkönyv első napirendi pontjában is egy ilyen ügyről olvashatunk. A Csákyak tisztiszéke 1810-ben 12 bottal büntette azt az uradalmi hajdút, aki a kocsmában kitört verekedést úgy csillapította le, hogy a verekedő feleket megverte. „A hajdúnak a verekedő feleket nem megverni, hanem szétválasztani kell” — mondta a határozat.

Viszonylag ritkán került tisztiszek elé a hatalmaskodás és az ebből következő kártérítés. Ezeknek az ügyeknek rendszerint kiegyezés lett a vége.

A polgári ügyek közül a birtokkormányzati szerveket elsősorban a hagyatéki, háramlási ügyek, a jobbágyok egymásközi osztályos pereit, a pénzügyletekből adódó követelések, az ingatlanforgalom, a szerződések jóváhagyása és a zálogügyletek foglalkoztatták.

A földesúr a magvaszakadt s végrendelet nélkül elhalt, hűtlenségben vagy felségsértésben bűnös jobbágy összes szerzett javaiban és iagóságaiban örökölt. Az öröklést a Hármaskönyv és az 1715. évi törvény szabályozta ugyan, a források azonban arra utalnak, hogy az uradalmak ettől eltérően szabályozták a jobbágyi öröklést. Erre a legjobb példa az Esterházy hercegi hitbizomány, ahol 1748-ban az uraság nevében a kismartoni bizottság szabályozta a jobbágyi öröklésrendet. E szerint a jobbágy a mindkét nemű gyermekei közül az elsőszülött örökölt. Háramlás esetén — „habár az ország törvényei szerint jogunk lenne azt magunkhoz vonni” mondja a szabályzat — a rokonok negyediziglen örökölték. A házastársak vagyona, ha házassági szerződésüket az uradalmi hivatalban jóváhagyták, egy év és egy nap eltelte után közös, vagyis kölcsönösen örökölhető lett. Ezt a meglehetősen liberális öröklési rendet Esterházy Miklós herceg — az úrbérrendezés okozta zűrzavarra hivatkozva — 1774-ben megszigorította: megszűnt magszakadás esetén a rokonok, valamint a házastársak kölcsönös öröklési joga.

A jobbágyi öröklés a végrendelettel kezdődött, mely rendszerint az uradalmi hivatalban történt. A hagyatéki eljárást a tisztiszek vagy a gazdasági bizottság folytatta le. A kékkői Balassa uradalomban külön örökösödési bizottságot állítottak fel. A végrendelet kihirdetését követő 15 napon belül leltározták és értékelték a hagyatékot. Ha az öröklés világos volt, vagy az örökösök megegyeztek, egyszerű osztályra került sor. Vita esetén a hagyatéki ügy rendszerint az úriszek elé került, kisebb számban azonban a birtokkormányzati szervek is foglalkoztak vele. Az első ilyen adat 1732-ből, a németújvári tisztiszékről való. Különös figyelmet fordítottak az árvák hagyatéki ügyeire.

A tisztiszek előtt lehetett érvényesíteni a különböző pénzkövetelési ügyeket. Értékhatárt nehéz megállapítani, mert a 10—20 Ft-os ügyektől kezdve a több ezer forintosság minden megtalálható. Ezen az úton igyekeztek kívülállók is a földesúri joghatóság alatt állókkal szembeni követeléseiket érvényesíteni.

A tisztiszek elé kerültek azok a készpénzt és természetbenieket kezelő tisztetek, akiknek számadásaiban a cenzurális szék hiányt talált, és vonakodtak azt megtéríteni. Ilyen esetben az illető tisztre még börtön is várt. Gyakran megelégedett a tisztiszek azzal, ha csak a hiány egy részét térítették meg.

A közigazgatási feladatoknál is láttuk, hogy az uradalmak igyekeztek a hozzájuk tartozó ingatlanok felett minél közvetlenebb felügyeletet gyakorolni. Az ilyen ingatlanokat érintő pereket még akkor is a földesúri bíróság vonta magához, ha mindkét peres fél idegen volt. Ingatlanok adás-vételéhez már a XVIII. század első felében is urasági jóváhagyás kellett. Ezt a gyakorlatot szentesítette Mária Terézia Urbáriumuma, amely a vételár elvesztésének terhe mellett írta elő a jóváhagyás kérését. Gyakori volt, hogy az ingatlant — rendszerint házat — az uradalmi tiszt által becsült áron kellett értékesíteni.

Igen bonyolult kérdéseket vetnek fel az ingatlanokhoz kapcsolódó zálogügyletek, és a „kis bérletnek” nevezett inskripciók, vagyis a birtoknak bizonyos pénzösszeg ellenében visszavásárlási joggal való lekötése. Előfordult, hogy az uradalmak tehetősebb parasztjaiknak is adtak zálogba telkeket, vagy tisztjeik, cselédek, hű jobbágyaik szolgálatait ezzel jutalmazták.

A zálogügyleteken kívül a jobbágyok mindenfajta szerződéséhez urasági jóváhagyás kellett. Az osztályos, örökbefogadási, házassági, adás-vételi stb. szerződéseket mind az uradalmi hivataloknál kellett a jobbágyoknak bemutatniok.

Az 1848-as forradalom, a robot, dézsma, a pénzbeli szolgáltatások örök időkre való megszüntetése a nagybirtok kormányzat hatáskörét csökkentette ugyan, de alapjaiban nem rázta meg. Az osztrák ellenforradalom győzelme új szakaszt jelentett a jobbágyfelszabadítás végrehajtásában; a birtokrendezés körüli harcban a kormányzati szervek nagy szerepet játszottak. 1849—1853 között tovább folytatták a korábban kezdett pereket, kísérletet tettek a haszonbérlő allodialisták birtokuktól való megfosztására, akciókat indítottak az örök-szerződéses községek ellen.

A kormányzat gerince továbbra is a — helyenként magát bizottmánynak, gazdasági ülésnek nevező — tisztizék. Fokozatosan megszűnt azonban jogszolgáltató és közigazgatási tevékenysége. Az 1853. évi úrbéri parancs után is megmaradt a szőlődézsma és a földesúri haszonvételek (italmérés, malomjog, halászat, vadászat). Mindezek a változások megsabták a birtokkormányzat további fejlődését, melyet a feudális korból örökölt igazgatási szervezet és a megváltozott körülményekhez lassan igazodó apparátus küzdelmes harca jellemezte. Ez az irányítás új formáit, vezetési módszereit eredményezte, melyben az egyéni vezetés és felelősség nagyobb súlyt kapott. Ebben az időben — különösen a kiegyezést követő gazdasági fellendülés hatására — jöttek létre a modern birtokigazgatás alapjai, melyek dacolva az idők változásával, egész 1945-ig fennmaradtak, hogy akkor örökre eltűnjenek a magyar történelemből.

Felhasznált források

A tanulmány a következő, az Országos Levéltárban őrzött, családi levéltárak birtokigazgatási anyaga alapján készült: Balassa, Batthyány, Csáky, Dessewffy, Esterházy, Festetics, Forgách, Harruckern, Károlyi, Lónyay, Széchenyi, Zichy, valamint az esztergomi primási és káptalani levéltár birtokigazgatási iratai.

Irodalmi feldolgozás kevés állt rendelkezésemre. Nagy haszonnal forgattam az Országos Levéltár családi levéltáraitól készült repertóriumokat. Feldolgozások:

Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Déludánántúlon a XVIII—XIX. században, Levéltári Közlemények, 1962(32). 101—128.

Éble Gábor: A nagykárolyi gr. Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, Bp. 1911.

Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században, Bp. 1954.

Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban, I. Buda. 1845.

- Gaál László*: Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása 1930—1940, AtSz 1971(XIII), 86—127. 1972(XVI), 475—518.
- Kállay István*: A családülés, Levéltári Közlemények, 1972(43), 1—32.
- Mérei Gyula*: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848, Bp. 1948.
- Mérey Klára*: A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokon. 1767—1867. Kaposvár. 1975.
- Nagytaáhy János*: A magyar gazdatiszt. Pest. 1821.
- Pach Zsigmond Pál*: Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963.
- Carolus Pfahler*: Jus Georgicum. Keszthely. 1820.
- Ruzsás Lajos*: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Bp. 1964.
- Sinkovics István*: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933.
- Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957.
- Szekfü Gyula*: A magyar nagybirtok történeti szerepéről, Magyar Szemle, 1928 (2), 305—314.
- Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp. 1968.
- Varga Endre*: Úriszék, XVI—XVII. századi perszövegek. Bp. 1958.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556—1767, Bp. 1969.
- Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Bp. 1933.
- Wenzel Gusztáv*: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887.
- Zimányi Vera*: Majorsági gazdálkodás a Rohonc-szalonaki társuradalomban a XVII. század derekán. AtSz, 1962(IV), 25—51.